

100 éves a *Történelem és osztálytudat*

Kommentár Rüdiger Dannemann cikkéhez

Lukács György klasszikus munkáját méltán ünnepelehetjük az *Eszmélet*nél egy olyan kitűnően felkészült német filozófus nagyívű tanulmányával, mint Rüdiger Dannemann. Olyan megbízható és differenciált értelmezését adja az eldologiasodásnak, amellyel többféle torzítás zsákutcáját is sikeresen kerüli ki. Természetesen kommentárunk nem kívánja áttekinteni azt a könyvtárnyi irodalmat, amely e műhöz kapcsolódik, annak hatástörténetét és utóéletét jelenti.¹ De rámutatunk arra, hogy nem áll meg e munkának az az értelmezése, amely mintegy folytathatóként kezeli az egykori Lukács „messianisztikus marxizmusát”, és inadekvát az is, amely valaminő posztmodern marxizmus jegyében viszonyul ehhez, túlzottan is sokat elvéve annak radikális antikapitalizmusából. Van olyan értelmezés is, amelyet Dannemann a mai német filozófiai élet morálisszocializmus-felfogását kereső szerzőinél mutat ki, akik eljelentéktelenítve a tőkés forma marxi értéktöbbletelméletén nyugvó kizsákmányolás társadalmi-gazdasági viszonyát, valamiféle elismeréseméleti problematikára változtatják át a társadalomkritikát. Ez a felfogás a szocializmus eszméjének vonzerejét éppen a marxi örökségtől való elfordulásban keresi, de rendszerkritika helyett a kivételes, patológikus állapotok kritikáját tudja csak adni.² Vagy pedig a demokratikus jogállam normatív elméletének gondolati alapjáról viszonyul a mai kapitalizmushoz,³ amely még az életvilág gazdasági és adminisztratív-politikai gyarmatosításának tendenciái ellen fellépő nagy mű kritikájából (*Theorie des kommunikativen Handelns*, 1981), tehát korábbi önmagából is sokat visszavesz. (Bizonyára azért, mert egyre szebb világban élünk).

Visszatérve az 1920-as évek kor- és önjellemzéséhez, találónak gondoljuk ma is a Lukács által *Az utam Marxhoz* (1971) című kötetben írottakat. „A ’17-es forradalom az egész világ ama haladó értelmiségében, amelyre mély benyomást gyakorolt – akár kifejezetten csatlakozott az így kiváltott mozgalomhoz, akár csak rokonszenvenvel kísérte –, sajátos fajta szektásságot is hozott létre. Ennek az alapját az a szenvedélyes hit alkotta, hogy a világ szocialista átalakulása néhány rövid, persze válságokkal telített év dolga lesz csupán, hogy tehát hamarosan bekövetkezik mindenki számára a gyökeresen jóra forduló világ, az igazi emberi élet lehetősége. Ezt a szektásságot éppen antibürokratikus és antidogmatikus, szenvedélyesen kísérletező jellege választja el élesen a későbbi sztálini idők dogmatikus és bürokratikus szektásságától. Noha kétségtelen, hogy a Zinovjev vezette III. Internacionáléban már megtalálhatóak az utóbbi fejlődés csirái. Marxista fejlődésem kezdeti szakaszának, mely rendszeres gondolati kifejezést nyert a *Történelem és osztálytudat*ban, ez a messianisztikus szektásság az uralkodó szellemi irányzata.” Ellentmondásos útkeresése, amelyet a magyar mozgalom reális problémafelfogása segítségével haladott meg az 1929-es Blum-tézisekkel, „a messianisztikus szektásság feletti végleges, minden területre kiterjedő győzelmet hozta a számomra, s ezzel a marxizmus megszilárdulását filozófiám módszerében és tartalmaiban”⁴ Igen, ennek, a *Történelem és osztálytudat* által is képviselt „Nagy Megtagadás”-nak a jegyében fogant, a rendszert rögvest transzcendálhatónak gondoló felfogásnak a filozofikuma ott van az eldologiasodás némiképp túláltalánosításaiban, az árutermelést egyoldalúan totalizáló felfogásában, amely a gazdaságon túli társadalmi tevékenységek egészére terjeszti ki az árufétisizmus és eldologiasodás maga relációiban adekvát kategóriáit – mutatja ki Dannemann.

Közismert, hogy az ökonómiai szféra dialektikus marxi elemzéseinek módszertani-filozófiai jelentősége felismerésében a fiatal Lukács nem támaszkodhatott az akkor még ismeretlen GFK (1844) marxi alapvetésre. Továbbá száz év tapasztalatai a gazdaságon kívüli emberi tevékenységek elpiacosításában (commodification, marchandisation) – a kultúra, a sport, a környezet, az oktatás-nevelés, a szexipar vagy a béranyaság stb. – mintha visszamenőleg meg is erősítenék az eldologiasodás tökefelhalmozásból fakadó totalizáló, majd mindenre kiterjedő természetét. Az elszemélytelenítő, átláthatatlan, eldologiasító

társadalmi tapasztalatok sokasodnak tehát, legutóbb a „social media” személyességet korlátozó, torzító vagy akár kikapcsoló érintkezési formájának létrejöttével. A német szociológia a lukácsi túláltalánosítás kritikáját a részrendszerek (jog, gazdaság, politika, tudomány, vallás) funkcionális differenciálódására alapozza, ami eleve csak parciálisan igaz. Azért, mert bár az önálló tevékenységszférák rendszerszerűségét Lukács nem mindig és nem kellőképpen elemezte – de például a jogi alrendszer homogén közegéről, rendszerszerű kalkulálhatóságáról, inadekvációjáról, a különböző valóságnemek síkjairól stb. értékes, kidolgozott gondolatai vannak (akár a *Történelem és osztálytudat*ban is⁵) – de mondjuk a politikum sajátosságának intézményesülési oldalát valóban kevésbé láttatta. Továbbá a műalkotásokra nézve valóban jellemző autopoetikus jelleg aligha áll meg ennek minden alrendszerre való rendszerelméleti átvitelére, mert a válságok, forradalmak, polgárháborúk megmutatják, hogy az összefolyamatban játszott egyre differenciáltabb, új és új közvetítésekkel dolgozó alrendszerek *sem szakadnak el teljesen a történetileg szerveződő társadalmiság konkrét totalitásától*. A jogrendszer immanens, műveleti és jogértelmi, tehát önreferenciális zártsága nagyon is összefér a társadalmi-történelmi környezetének kihívásaira adott aktív adaptációval – persze ezt nem a *Történelem és osztálytudat* bizonyítja.⁶ Éppen a krízisszituációkban csatolódnak vissza a részrendszerek a történelmi-társadalmi létfolyamat éppigylétének konstituenciáihoz. A normál időben persze ott van a *pénz és a hatalom médiuma*, amely változó és változatos módokon, de minden alrendszert így vagy úgy elér vagy elérhet a funkcionálisan differenciálódott tőkés modernitásban is. Elősegítve ezzel az instrumentális racionalizálással eldologiasodott és nem egyszer humánumellenes jelenségek reprodukcióját. A holokausz után ezt aligha kell bizonyítani.

További, más kérdés, hogy a *hozzárendelt osztálytudat* egykori elemzése illúziókat keltett és nem állta ki a történelem próbáját. Nem vezetett a csereérték uralmának meghaladásához. Vagy, ahogy az élcsapatípusú párt egykori valóságos nívója sem bizonyult a szocializmusra való átmenet azon organonjának, amelyet a marxisták nemzedékei reméltek ettől. Persze a „pártvallás” – a párt a proletariátus látható lelket öltő osztálytudata – mögött Lukács életében még számtalan mozgalmi fejlemény, illetve a még létezett autonóm munkáskultúra erősíthette azt a meggyőződést, amelyet végül elnyelt a fogyasztói tömegkultúra, a sárga szakszervezetek beépülése a pluralista egydimenziós univerzumba stb. A kommunista eszmeiség

nem, csak az „életem a pártom” meggyőződése a múlté. A jelen, „az életem a cégem” – főleg, ha „multinál” dolgozom –, inkább egy kényszerű dologi függés reflexe, mint önkéntesen vállalt elkötelezettség, bármilyen nagy motivációs menedzsmenttel is dolgoznak fizetett apparátusok az utóbbiért. Persze nem jelentéktelen metszet ez a habitus a centrumbeli munkatársadalom dolgozói-emberi világában. (A globális kapitalizmus aszimmetrikus, hierarchizáló, új módszerekkel is dolgozó függelmi viszonyai persze még másképp néztek ki az idő tájt).

II.

Az eldologiasodás elméletének mai érvényessége vizsgálatában Dannemann joggal emeli ki Martha Nussbaum kutatási eredményeit, aki az objektifikálódás oldaláról ragadta meg az eldologiasodás azon értelmét, amelynél „a szubjektum magát pusztá objektummá tétele”-ként jelenik és határozódik meg (vö. a hét ismertetőjegyet Dannemann-nál). Ugyanakkor annyiban elvétí az eldologiasodás jelentőségét ez az önmagában jogosult megközelítés, hogy az csak „az egyes aktorok számára megfoghatatlan struktúrákra utal, amelyeket a moralizáló kritika nem képes a tárgyává tenni”. A kritikai elmélet képviselői tudják, hogy az eldologiasodás-kritika nem pusztán a marxi filológia ügye, ami nem is merülhet ki „az ideologikus tudati struktúrák fölfejtésében. [...] [A]z lényegében *annak az életformának a radikális kritikája, amely a társadalmiság hegeli és marxi értelemben polgári-kapitalista formájának nevezhető*” – veszi át a helyes tételt Dannemann Markus Wolfól.⁷ Ebből a nézőpontból Lukács teorémájának ma is van hozadéka a szocializmus perspektívájára. No, nem a *Történelem és osztálytudat*beli történetteleológiai messianizmus felelevenítésével, amely persze az 1920-as évek forradalmi fellendülésén alapult, és nemcsak morális kritikaként, hanem a hagyományos proletármozgalmak kudarc utáni újrafogalmazással, amelyekhez az érett gondolkodó Lukács is hozzájárult. (Utalásszerűen: tartotta, hogy az ember nem degradálható eszközzé, autonómiájától megfosztott ibseni manóvá, mert a szubjektivitás instrumentalizációja antihumánus tendenciákat hordoz, és a tőkés modernitásbeli manipulációknak nyit nagy teret. Az elgépiesedett politikai üzem a polgárok számára átláthatatlan, gyakorta kívülről vezérelt világával a „Demokratisierung” egy szolidáris világon alapuló tanácsdemokráciát állít szembe, amely oldhatná-megszüntethetné az

objektív, tárgyi-strukturális kényszerek közepette az embereknek az ehhez való, csak szemlélődő, kontemplatív viszonyát.)

Dannemann az eldologiasodás-elmélet dimenzióit és sarokköveit finom elemzésekben taglalja, hasonlóan az újabb adaptációkra és transzformációkra. Rámutat arra, hogy a munka világában messzemenően fennmaradt az eldologiasodás. Nem ismertetjük – olvasni kell, mert arra érdemes! Egyetlen felvetésünk, ami ebben az alapvetően persze csak a *Történelem és osztálytudatot* értékelő munkában *per tangentem* került elő, hogy nem tisztázott filozófiai-fogalmi síkon az *eldologiasodás* (benne a tárgyteremtő emberi gyakorlattal) és az *elidegenedés kapcsolata*. A GFK ismeretében⁸ Lukács az *Ontológiában* kitért a kettő viszonyára: „A csereérték új »kísérteties« tárgyiassági formája itt – a gazdasági fejlődéssel növekvő mértékben – mind felfokozottabb, mind egyetemlegesebb eldologiasodásokat teremt, amelyek a legmagasabb fokon, a kapitalizmusban már közvetlenül csapnak át az elidegenedésekbe, önelidegenedésekbe. [...] Láttuk: az eldologiasodás, amelyet Marx úgy jellemez, hogy ideológiailag szükségszerűen benne rejlik az áruforgalomhoz való, kritikátlan-közvetlen viszonyban, bizonyos kényszerűséggel vezet az embernek, életfolyamatainak öneldologiasodásához, s ezáltal, az eldologiasodásnak ez a fajtája, ellentétben a korábban kifejtett általános ontológiai formával, olyan belső tendenciához jut, hogy közvetlenül átmenjen az elidegenedésbe.”⁹

III.

Dannemann, a marxizmus reneszánszához kapcsolódva keresi a szocializmus felé mutató törekvéseket, utakat, s Axel Honneth normatív, igazságossági igényekhez kapcsolódva teszi mindezt. Habermas egyiket sem követi, de azért interakcionista-kommunikatív fordulatában is annyit még átvett Lukácstól, mondja Dannemann, hogy a társadalmi munkának az életvilágbeli kontextusokból való kioldódását egyszerre vette számba mindkét aspektusában, nevezetesen eldologiasodásként és racionalizációként. Nézzük meg – immáron saját jellemzésünként – a kritikai oldal átpozicionálását a vezető német filozófusnál, Jürgen Habermasnál. Amikor az 1992-es monográfiájában (*Tényszerűség és érvényesség*) a kommunikációs előfeltevésekből és eljárásokból álló demokratikus akaratképzés elejti a polgári társadalom és a politikai állam hegeli–marxi–gramsci-i dualizmusát, áttérve a

civil társadalom, a gazdaság és az adminisztráció hármasságra, akkor nemcsak a liberális modellt veti el, hanem kilép a frankfurti paradigmából is. A frankfurti kritikai elmélet az összefolyamat, a totalitáselv érvényesítése révén kívánta meghaladni a hagyományos elméletek szaktudományos, parciális perspektíváit – amiről itt már nincs szó. Pedig *sem* a hatalmi pozíciók neutralizálása, *sem* az életvilág gyarmatosításának problematikája *nem transzformálható* a komplex társadalom tömegkommunikációs médiumainak tekintett médiahatalom jogi szabályozásával, demokratikus eljárásrendjével – az új habermasi javaslattal. Akkor sem, ha a jogi normák legitimitását a politikai törvényhozás demokratikus eljárásának észszerűsége adja, mert egyfelől minden többség tévedhet, másfelől pedig tudhatjuk: „nem minden ésszerű, ami valóságos; s nem minden valóságos ésszerű is egyben.” Igaz, a habermasi deliberatív demokráciához kapcsolódik az *alkotmányos patriotizmus* fogalma, amely az egyénekből, állampolgárokból megalapozza a köztársasági ethoszt és a hazafias identitást. Demokraták nélkül nem lehet működőképes az alkotmányos hatalmat intézményesítő polgári demokrácia, ami persze igaz, de szerintünk ettől még nem túl magas követelmény. A berendezkedetteknek, „frankfurtiul” szólva, bizonyára elegendő – transzformatív politikára aligha.¹⁰

Ezért a deliberalizáció rousseau-i ihletettségű, bár legyengített normativizmusa egy olyan eljárási rendben született jogközösséget kellene hogy konstituáljon Habermasnál, amely „a közösség mint szabad és egyenlő jogtársak önkéntes társulásához” vezet; voltaképpen a kanti államfogalomhoz (polgárok egyesülése a jog uralma alatt). A jogegyenlőség és a konstitutív politikai akaratképzés eljárásrendje a garanciája a *demokratikus jogállamnak*, amelyben a népszuverenitás és az emberi jogok, illetőleg utóbbiakon belül az egyéni és a kollektív szabadságjogok közötti feszültséggé transzformálódnak az elhanyagolt társadalmi érdekellentétek és különmű értékrendek. Ezek megszüntethetetlen harcát elfelejtve, eljelentéktelenítve a kommunikációs partnerek szimmetrikus kapcsolatai jellemzik a habermasi demokratikus jogállam késői változatát. Elmarad vagy legalábbis háttérbe szorul ezzel a dualista Habermas korábban sokkal erőteljesebb, teljességre törekvő kritikai attitűdje. Az, hogy a materiális legalitás tartományában fennáll annak veszélye, hogy a kényszerítő erővel (impérium) rendelkező normatív, intézményi és szervezeti összetevőjű jogrendszer a komplex modernitás körülményei között is képes az életvilág gyarmatosítására, és nemcsak az egyének, hanem a tagolt társadalom vonatkozásában is. A gazdasági

és állami-politikai-adminisztratív rendszerintegráció imperatívuszait szolgáló „eljogiasítás” során a jog az interszubjektív privát- és civil szféra autonómiáját sértő jogként is egzisztálhat. Pedig ezen realitások elismerése sem teljesen zárna ki, csak áthelyezhetné a demokratikus jogállam súlypontjait. De nincs többé igazán szó arról, hogy a polgári és politikai nyilvánosság előtt zajló kommunikációs folyamatban kellene a civil társadalomnak érvényesítenie saját akaratát, hogy a *deliberatív demokráciában* megvédhesse a saját életvilágát az agresszíven tolokodó, nyomuló rendszer-parancsnoklatokkal szemben, éppen az ökológiai fenntarthatóságért és a szociális integráció érdekében. A civil társadalom kommunikatív hatalmán, a kölcsönösségen, a tolerancián és szolidaritáson keresztül – tehát értékorientált cselekvések révén – lenne megvédhető az életvilág, annak gyarmatosítása a profittermelő elpiacosodástól és elbürokratizálódástól. Kérdés: kiknek van és kiknek nincs erre szüksége a fejlett nyugati világban?

A profitüzemmódú cseregazdaság társadalmi kontrollja nélkül aligha lehetséges a humánus erkölcsi értékeket tisztelő, elismerő együttélés, az életformák szabad megválasztása mellett (és tegyük hozzá *hic et nunc*, az ökológiailag fenntartható pályán maradás). „A társadalmi kapcsolatok megtisztítása az eldologiasodástól, az áruvá válástól szubsztanciálisan a mindennapi élet ügye, életforma, amelyre nézve áll Lukács gondolata, hogy »egy másik ember aktív elidegenítése szükségképpen maga után vonja saját elidegenedésünket is«.”

Jegyzetek

- ¹ Lásd erről Krausz Tamás és Mesterházi Miklós munkáját: <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/irasok-lukacsrol/a-tortenelem-es-osztalytudat-a-huszas-evek-vitaiban/>
- ² Axel Honneth: *Die Idee des Sozialismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2015.
- ³ Jürgen Habermas: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1992.
- ⁴ Lukács György: *Utam Marxhoz*. I. kötet. Budapest, Magvető, 1971. 20., 21.
- ⁵ Lásd például: Az eldologiasodás és a proletariátus osztálytudata. In Lukács (1971): i. m. 280–285.
- ⁶ Különösen, ha a dialektikus filozófia tradícióhoz remekül illeszkedő, nem lineáris, komplex rendszerek elgondolásaival kapcsoljuk össze a jogrendszer relatív autonómiájának marxista téziséét. Lásd: A jog helye a társadalmi totalitásban és önreferenciális rendszerszerűsége. In Szigeti Péter: *A jog létmódjai: normativitás*

– döntés – jogviszonyok és közhatalom. *A jogi objektiváció társadalom- és jogelmélete.* Budapest–Győr, Gondolat – SZE DF ÁJK, 2021. 153–230.

- ⁷ Ez a *civil társadalom* fogalom nem a skót felvilágosodás (Ferguson)–Hegel–Marx vonalán kifejtettekkel ekvivalens. Hanem mint Habermas definiálja: „Azokat a *nem kormányzati* (állami) és *nem gazdasági* (piaci) kapcsolatokat, valamint önkéntes társulásokat öleli fel, amelyek a nyilvános szféra kommunikációs struktúráit lehorgonyozzák az életvilág társadalmi komponensében” (1992, 443.). Hegelnél a „Jogfilozófiában” az altruista család tagadásaként jelenik meg a korlátlan önzés, a polgári társadalom világa, amelyet a szükségletkielégítés rendszere és módja, a munka, a vagyon és a rendek felől jellemez. Marx pedig, egyebek mellett, a polgári társadalom viszonyai elemzésének kulcsaként vezette be a polit-ökonómiai elemzést, benne a tulajdoni és osztályviszonyokkal.
- ⁸ Gondoljunk itt különösen a kézirat 44–56. oldalán kifejtettekre (Az elidegenült munka. Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Budapest, Kossuth, 1970).
- ⁹ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* II. kötet. Magvető, Budapest, 1976. 657., 661.
- ¹⁰ Osztjuk így G. Therborn álláspontját: A baloldal előtt álló kihívások – megnyílt egy lehetőség. *Eszmélet*, (2020), 125. 18–23.